

Vereniging voor Terpenonderzoek

VAN WIERDEN EN TERPEN

Nieuwsbrief nummer 23 (december 2018)

Inhoudsopgave

Een pleidooi voor een structurele landschapshistorisch-aardkundige inspectie	p.1
Groninger Landschap koopt wierdegrond	p.5
Recensie: Zoeken naar een verdwenen landschap	p.6
Wierden en terpen als straatnamen in Groningen en Dokkum	p.9
Metaaldetectie en de Erfgoedwet	p.11
Iets over de afgraving van Swichum 1904	p.12
Een archeologische opgraving op 'Het Torp'	p.14
Presentatie van het honderdste (!) jaarverslag	p.16
Over de bescherming van Wierden en Terpen	p.17
Activiteitenverslag Vereniging voor Terpenonderzoek 2017	p.18
Financieel Jaarverslag 2017	p.20
Begroting 2018	p.22
Verenigingswinkel	p.23

Een pleidooi voor een structurele landschapshistorisch-aardkundige inspectie

M. Schepers, B. Westerink & E.W. Meijles

Binnen het tijdsbestek van een maand ontvingen de eerste en de derde auteur van deze oproep een bericht van de tweede auteur dat dankzij grote infrastructurele graafwerkzaamheden grote delen kwelderprofiel ontsloten waren voor nadere inspectie. Omdat er bij deze werkzaamheden geen of nauwelijks aandacht was voor de archeologie en aardkundige betekenis, willen we daar in deze bijdrage aandacht op vestigen. Niet alleen op de inhoudelijke relevantie, maar ook op de omgang met dit soort vaak waardevolle bodemprofielen.

In beide gevallen ging het om sloten in het kader van de herinrichting van gebieden die niet direct onderdeel waren van het (veronderstelde) directe gebruiksgebied van een voormalige wierde. De eerste casus betreft de aanleg van een sloot op het Zerniketerrein, langs de Uilkensweg. In het profiel waren, naast de daar natuurlijk bekende 'vegetatiehorizonten' (o.a. Exaltus en Kortekaas 2008; Schepers 2014, 204-205) verscheidene oude geultjes te zien. Dankzij de insteek op verschillende hoogtes in het profiel was duidelijk dat deze niet gelijktijdig waren.

Omdat net ten tijde van de melding de bodemkundecolleges voor onze studenten Landschapsgeschiedenis bezig waren, eveneens op het Zerniketerrein, bestond hier een uitgelezen mogelijkheid voor een ad hoc-excursie. Een van deze geultjes, de diepst zichtbare, was dichtgeslibd met afwisselend minerale en sterk humeuze bandjes (afb. 1). Vermoedelijk dezelfde geul is eerder aangetroffen bij onderzoek direct zuidelijk van de Uilkensweg door RAAP, die opmerken dat de geul is opgevuld met weinig materiaal (Huis in't Veld 2017, 16).

Afb. 1. Gebandeerde geulvulling in het profiel van een vers gegraven sloot aan de Uilkensweg op het Zerniketerrein.

De onderste vulling van deze natuurlijke geul is bemonsterd. Daarbij kon al in het veld worden vastgesteld dat het vooral rietresten in matig slappe klei betrof. Dat betekent dus dat ten tijde van het vormen van deze onderste vulling geen sprake was van een 'zoute' kwelderreek, maar eerder van een stroom in een brak milieu. Iets vergelijkbaars kun je tegenwoordig zien bij de uitstroom van de Dollard rond de 'Kiekkaaste' bij Nieuwe Statenzijl. Een meer gedetailleerde analyse (bv. kiezelwieren of stuifmeel) en een koolstofdatering van deze vulling helpen in het beter begrijpen van de ontwikkeling van het noordelijk kleilandschap, en de exploitatiemogelijkheden in het verleden.

Casus twee betreft een groot aantal sloten die zijn gegraven ten behoeve van de ontwikkeling van sportvelden bij Winsum. Ook hier waren tal van interessante fenomenen in het slootprofiel zichtbaar, overigens in een totaal andere bodemkundige setting, namelijk de oeverwallen van de Hunzemeanders. Op deze locatie ging het zowel om op het oog eveneens natuurlijke geulen (afb. 2), als sporen die antropogeen van aard waren (houtskool, ijzerslak), meestal hoger in het profiel (afb. 3). De tweede auteur trof ter plaatse Harm-Jan Streurman, die uit de laatste categorie materiaal verzamelde om te dateren. Ter plaatse is een booronderzoek uitgevoerd door De Steekproef (Bongers 2017). Van dit terrein merkt Bongers (2017, 11) op dat één van de belangrijke vragen voor een beter begrip van de menselijke bewoning juist is wanneer het terrein zo hoog is opgeslibd.

Afb. 2. Geleidelijk dichtgeslibde kweldergeul in een het profiel bij Winsum.

Paleo-ecologisch en dateringsonderzoek aan restgeulen en slootvullingen hadden bij kunnen dragen aan de beantwoording van deze belangrijke vragen, maar doordat het onderzoek zoals dat nu is uitgevoerd (en waarschijnlijk geheel conform opdracht) zich met name heeft gericht op concentraties van archeologica, blijven dit soort kansen onbenut.

Afb. 3 Slootvulling hoog in het profiel bij Winsum.

Naast deze twee voorbeelden hebben er de afgelopen jaren nog meer graafwerkzaamheden plaatsgevonden, waarbij de bijzondere aardkundige geschiedenis duidelijk waarneembaar was. Denk aan de bouw van de tunnel bij Noordhorn (Meijles en Huisman, 2014), de bouw van de nieuwe brug bij Nieuwklap, het verbreden van het Van Starckenborghkanaal (Meijles *et al.*, 2018) en de aanleg van de verschillende ‘fietsroutes Plus’ met kilometerslange ontsluitingen in de kwelderafzettingen.

Zowel bij de sporen op het Zerniketerrein als die nabij Winsum, zijn in onze veldinspecties geen directe archeologica in de vorm van scherven of botten aangetroffen. Desalniettemin verdienen deze sporen meer aandacht. Jan Delvigne stelt dat één van de bijzondere dingen van het kwelderlandschap is, dat vanaf het begin sprake is van een tandemontwikkeling van natuurlandschap en cultuurlandschap (2010, 17). Toch hebben we eigenlijk heel weinig zicht op in welke mate op enige afstand van de terpen en wierden nog sprake was van een duidelijke menselijke invloed, leidend tot wat Nieuwhof en Schepers (2016) een synantropie kwelder noemen. Nieuwhof (2006) en Bakker (1989) twisten bijvoorbeeld, op vrij technisch-botanische gronden, over in hoeverre je kunt beweren dat de gehele vroegere kwelders beweide moeten zijn geweest. Botanisch is er tot nog toe vooral aandacht geweest voor monsters uit sporen in de directe nabijheid van of zelfs op terpen en wierden, omdat daar nu eenmaal de opgravingen plaatsvinden, soms met een sleuf die net wat verder de kwelder in gaat (Nicolay 2015).

In een landschap waar veengevulde gaten zoals pingoruïnes van nature ontbreken, kunnen juist sloten op enige afstand van de nederzettingen een uitgelezen kans bieden voor een dieper inzicht in genese, vegetatie, en landgebruik. Zulks heeft de eerste auteur eerder beweerd in zijn proefschrift (2014, 108-121). Voor het grote begrip van de noordelijke kleilandschappen zijn dit soort inspecties en basale uitwerkingen van groot belang. Hiervoor hoeven de sporen zelf niet archeologisch te zijn, en we spreken daarom ook liever van een landschapshistorische of aardkundige inspectie.

Het is gelukkig niet zo dat dit soort analyses nooit plaatsvinden. Met name Gert Kortekaas, de gemeentelijk archeoloog van Groningen, heeft het belang van een goed inzicht in dit type geulen vaker onderkend. Een mooi

voorbeeld is onderzoek op het industrieterrein Eemspoort (Kortekaas 2000, 7-10). Hier zijn uit een natuurlijke geul, eveneens in oeverwallen van de Hunze, monsters genomen voor koolstafdatering en is zelfs onderzoek gedaan aan mijten om inzicht te krijgen in de omgeving. De vulling van deze geulen kwam uit in de Bronstijd! Een ander mooi voorbeeld is een geulvulling bij Leeuwarden, die ook gebruikt is om meer inzicht te krijgen in het 'natuurlijke' landschap (Kuijper 2008; Vos en Van Zijverden 2008). Ook uit deze geul zijn plantenresten en mollusken onderzocht en is een datering uitgevoerd.

Nu is het natuurlijk nogal kostbaar om grote infrastructurele projecten helemaal archeologisch te laten begeleiden (zie bijvoorbeeld Lenting en Van Malssen 2009). Een tussenvorm zou zijn om in plaats van een begeleiding vaker te kiezen voor een inspectie. In Winsum wisten de daar bezige mannen te vertellen dat het sloten graven zo'n drie weken geduurd had. Drie keer een halve dag voor twee man met een 06-gps, een paar scheppen, en wat monsterneemmateriaal kunnen dan al een heleboel opleveren. In de uitwerking kun je dan denken aan een basale paleo-ecologische karakterisering van de aangetroffen sloot- of geulvullingen, aangevuld met koolstofdateringen als archeologisch daterend materiaal ontbreekt.

Daarvoor willen wij graag meedenken, maar het belang ervan moet op een hoger niveau worden ingezien, met name bij de overheden die erover gaan en instanties die adviezen opstellen. Geen verdere analyses uitvoeren omdat er geen scherven liggen is te simpel, dan blijft het bij simpelweg vaststellen dát er een sloot of geul in een profiel zichtbaar is. Ons inziens moeten dit soort projecten via de daarvoor bedoelde commerciële wegen worden uitgevoerd.

Literatuur

- Bakker, J.P., 1989: *Nature management by grazing and cutting*. Proefschrift R.U. Groningen.
- Bongers, J.M.G., 2017: *Winsum, Sportvelden (Gemeente Winsum, Gr.) Een Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek (=Steekproefrapport 2016-11/15)*, Zuidhorn.
- Delvigne, J., 2010: Het ontstaan van het wierdenlandschap in achttien stellingen. In A. Pilat, K. Binnendijk & B. Westerink (red.), *Middag-Humsterland. Kroniek van een noordelijk landschap*, Groningen, 16-9.
- Exaltus, R.P. & G.L.G.A. Kortekaas, 2008: Prehistorische branden op Groningse kwelders, *Paleo-aktueel* 19, 115-24.
- Huis in 't Veld, J.Y., 2017: *Resten uit de Late IJzertijd-Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen op onderzoeksgebied De Mudden (Zernikepark), gemeente Groningen; een opgraving, variant archeologische begeleiding (=RAAP-Rapport 3313)*, Weesp.
- Kortekaas, G., 2000. Archeologie in 1999, *Hervonden Stad 2000*, 4-24.
- Kuijper, W.J., 2008: Molluskenonderzoek. In J.A.W. Nicolay & J. Dijkstra (red.), *Een terp op de schop. Archeologisch onderzoek op het Oldehoofsterkerkhof te Leeuwarden (=ADC Monografie 3)*, Amersfoort, 38-40.
- Lenting, J.J. & N. van Malssen, 2009: *Een archeologische begeleiding (AB) van de aanleg van een 110kV kabelsleuf tussen Eemshaven en Winsum (Gr) (=ARC-rapporten 2009-43)*, Groningen.
- Meijles, E.W. & H. Huisman, 2014: Drie ijstijden in een tunnelbak in Noordhorn, *Geobrief* 39 (6).
- Meijles, E.W., P. Kiden, H.J. Streurman, J. van der Plicht, P.C. Vos & W.R. Gehrels, 2018: Holocene relative mean sea-level changes in the Wadden Sea area, northern Netherlands, *Journal of Quaternary Sciences*.
- Nicolay, J.A.W., 2015 (red.): *Graven aan de voet van de Achlumer dorps terp. Archeologische sporen rondom een terpnederzetting (=Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 97)*, Groningen.
- Nieuwhof, A., 2006: Changing landscape and grazing: macroremains from the terp Peins-east, province of Friesland, the Netherlands. *Vegetation History and Archaeobotany* 15, 125-36.
- Nieuwhof, A. & Schepers, M., 2016: Synanthropic salt marshes in the coastal area of the northern Netherlands from around 600 BC, *Archaeological Review from Cambridge* 31 (2), 48-74.
- Schepers, M., 2014: *Reconstructing vegetation diversity in coastal landscapes*, proefschrift R.U. Groningen.
- Vos, P.C. & W.K. van Zijverden, 2008: Landschappelijke ligging. In J.A.W. Nicolay & J. Dijkstra (red.), *Een terp op de schop. Archeologisch onderzoek op het Oldehoofsterkerkhof te Leeuwarden (=ADC Monografie 3)*, Amersfoort, 25-42.

Groninger Landschap koopt wierdegrond

Egge Knol

De beste archeologische monumentenzorg is natuurlijk verzekerd als de wierden eigendom zijn van publieke organisaties die de instandhouding van de wierde binnen het landschap als oogmerk hebben. Daarom is het verheugend dat Het Groninger Landschap op 29 november 2018 eigenaar werd van een groot deel van de afgegraven wierde Feerwerd Zuid. Het betreft feitelijk grotendeels de zool van de wierde, maar inmiddels is allang duidelijk dat daar nog heel wat archeologische sporen en artefacten in verborgen zitten. Wierden vormen een van de meest aansprekende en zichtbare relictten uit het verleden van het Noord-Nederlandse kustgebied. Een kustgebied dat feitelijk de binnendijkse component vormt van het werelderfgoed Waddenzee. Het is niet de eerste wierde voor het Groninger landschap. Al eerder verwierf het de wierde van Helwerd. Dat is een grotendeels gave wierde, als is er wel een diepe gleuf doorgegraven waardoor Helwerd uit twee delen lijkt te bestaan. Bij de wierde Helwerd speelde eind 8^e eeuw het beroemde bekerings- en genezingswonder van de blinde bard Bernlef.

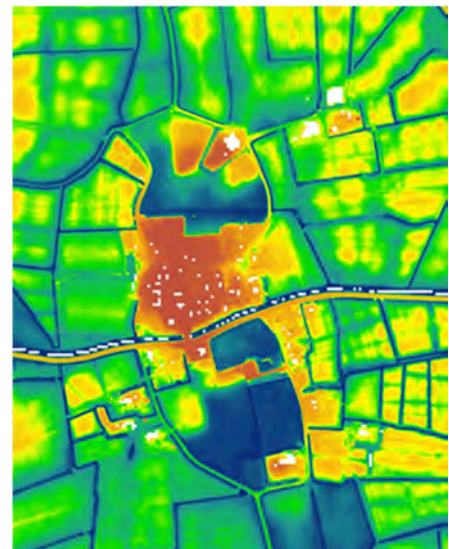
De officiële overdracht op de wierde Feerwerd. Foto: Reyer Boxem.

Feerwerd

Bij Feerwerd zijn geen beroemde verhalen, maar het is wel een mooi complex van ogenschijnlijk drie wierden: noordwierde, dorpswierde en zuidwierde. De zuidelijke wierde is echter door het tussen 1825 en 1827 gegraven Oldehoofsche kanaal doorgegraven waardoor het dorp en de kerk op een eigen wierde kwamen. De kadasteropmeting van 1832, maar ook de hoogtekaart laten zien dat dorp en zuidelijke wierde oorspronkelijk een geheel waren. Feerwerd is dus een dubbelwierde. Die zijn er meer in de provincie Groningen. Zowel de zuidelijke als de noordelijke wierde kende grote percelen die onbebouwd waren en zo bruikbaar waren voor afgraving. De Actuele Hoogtekaart Nederland (AHN) laat duidelijk zien welke delen verdwenen zijn. Uit beide wierden zijn de nodige voorwerpen in het Groninger Museum beland. Deze zijn beschreven door Miedema.

Ook in Friesland

De provincie Fryslân heeft het voornemen de nodige terpen aan te kopen om zo zelf te kunnen bepalen welke agrarisch gebruik daar wordt uitgeoefend. Inmiddels is ongeveer 7 hectare aangekocht op

Feerwerd op het AHN

de terpen: Berltsum/Berlikum (2,45 ha), Wijncaldum (2,63 ha) en Peins (1,7 ha). Verdere aankopen zijn in de nabije toekomst te verwachten. Daarnaast is ook It Fryske Gea inmiddels eigenaar van de nodige terpen. Dit zijn tot nu toe geen dorpsterpen op de oude kwelder. Maar op de klei van Westergo en Oostergo hebben ze wel zes terpen. Soms is dat nu een meertje, zoals op het Stiensers Oudland waar een terp wel erg diep was afgegraven. In Dongeradeel is verder de Anjumer Kolken in hun bezit, alsmede een aantal dobben die bij de ruilverkaveling aan het It Fryske Gea zijn overgedragen. Bij twee daarvan ligt een huisterp. Deze dobben zijn speciaal verworven om ze voor de toekomst te behouden. Het zijn boeiende overblijfselen uit de tijd dat Dongeradeel nog grotendeels of geheel dijkloos was. Verder hebben ze acht veenterpen in de Alde Feanen. Verder bezit It Fryske Gea een groot deel van het eiland De Burd bij Grou met daarop zeven huisterpen. It Fryske Gea is zich, net als Het Groninger Landschap, goed bewust van haar verantwoordelijkheid voor archeologisch en cultuurhistorisch erfgoed.

In geel zijn de percelen aangegeven die recent zijn aangekocht door het Groninger Landschap. Met dank aan het Groninger Landschap.

Beter beschermd

Door aankoop van wierden en terpen kan een agrarisch gebruik worden afgedwongen dat de archeologische en landschappelijke waarden op de voorgrond zet. Het Groninger Landschap zal in Feerwerd geen diepe grondbewerking toelaten. Bebouwing is in de toekomst uitgesloten en de percelen zullen beheerd worden als bloemrijk grasland. Zoals te lezen valt in het recent verschenen rapport van de RCE (zie elders in dit nummer), is aantasting van de beschermde Rijksmonumenten bepaald niet altijd te voorkomen. De archeologische waarden worden dan wel vastgelegd in onderzoeksrapporten, maar het erfgoed verdwijnt wel. De Terpenvereniging juicht het dan ook toe als terpen en wierden overgaan in publiek bezit, zoals provincie of landschapsbeheerders als Het Groninger Landschap en It Fryske Gea. Tenslotte gaat het om uniek erfgoed dat internationaal met veel verbazing wordt aanschouwd. Het wonen in een onbedijkt land is een uitzonderlijke vorm van aanpassing aan de natuurlijke situatie. Iets dat in het werelderfgoed Waddenzee ruim anderhalf millennium de gewoonte was van de wereld geweest.

Met dank aan Koos de Vries voor het kaartje van de AHN, aan Stefien Smeding (It Fryske Gea), Gilles de Langen (Provinsje Fryslân) en Petra van der Meer (Het Groninger Landschap).

Literatuur

M. Miedema, 1983: *Vijftiende eeuw bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam.

Recensie: Zoeken naar een verdwenen landschap

Annet Nieuwhof

Op 11 februari 2018 werd de brochure *Zoeken naar een verdwenen landschap* gepresenteerd in het kerkje van Den Aniel. Het is de neerslag van *Wad een Workshop*, een onderzoeksproject van de Groninger Erfgoedpartners onder leiding van Yvonne Nijlusing. Daarin trokken wetenschappers en bewoners samen op om het Groninger kustlandschap *hands-on* te onderzoeken.

Tijdens twaalf onderzoekstochten, van het Lauwersmeer tot de Eemshaven, werd booronderzoek gedaan en werden schelp- en veenmonsters verzameld voor ¹⁴C-datering. Die dateringen vielen onder de verantwoordelijkheid van Harm-Jan Streurman van het Centrum voor Isotopenonderzoek van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is ook een kenner van het landschap van Noord-Groningen, en heeft in de loop der jaren een grote hoeveelheid gegevens en dateringen verzameld die in dit project goed van pas kwamen.

De basis van het project wordt gevormd door de bekende serie paleo-geografische kaarten van Peter Vos en Sieb de Vries (Deltares). Het project was bedoeld om de bijzondere geschiedenis van het landschap inzichtelijk te maken voor de bewoners, maar *en passant* werden ook de kaarten getoetst. De resultaten ondersteunen

bijvoorbeeld de datering van de Lauwerszee in het begin van de vroege middeleeuwen, waarover Egge Knol en Peter Vos pas nog een artikel schreven in het door de Vereniging voor Terpenonderzoek uitgebrachte boek *Fragmenten uit de rijke wereld van de archeologie*.

De nieuwe gegevens uit het project hebben echter ook geleid tot aanpassingen van de kaarten; die aanpassingen zijn deels ook overgenomen door Vos en De Vries in de nieuwe generatie paleo-geografische kaarten van Deltares. De opvallendste van die aanpassingen is wel het middeleeuwse 'eiland van Emo', een eiland of schiereiland ten noorden van Den Andel en Warffum, waarover door Harm-Jan Streurman en Hans van der Plicht ook een artikel is gepubliceerd in het *Historisch Jaarboek Groningen 2014*. Het was waarschijnlijk een kweldereiland dat later uitgroeide tot een kwelderwal langs de Groninger kust, zoals op de nieuwe Deltareskaarten van 1250 en 1500 n.Chr. is aangegeven, en geen zandeiland zoals het is weergegeven in de brochure (zie afbeelding). Kwelderwallen zijn in de legenda bij de kaarten overigens omgedoopt tot 'Tijdens stormen door de zee opgegooide zandgronden', wat het relatief zandige karakter van kwelderwallen benadrukt, maar toch de lading niet helemaal dekt.

Heel waardevol is ook de aandacht voor het totaal andere karakter van het landschap vóórdat het overspoeld werd en veranderde in een getijdengebied. Dan hebben we het over de situatie rond 6000 v.Chr. en over de 'Hunebedtijd', van 3800 tot 2500 jaar v.Chr. De kaart van 6000 v.Chr. in de brochure laat de toenmalige kustlijn wel te ver naar het noorden doorlopen, maar het mooie van die kaarten is dat inzichtelijk wordt gemaakt hoever naar het noorden indertijd bossen lagen, en waar, op de tweede kaart, hunebedden. Meervoud, want naast het bekende hunebed en steenkistgraf onder de wierde van Heveskesklooster blijken er aanwijzingen te zijn voor nog een hunebed, op het Hoog van Winsum. De zoektocht daarnaar wordt nog voortgezet, ook al is het project nu formeel afgesloten.

Die nieuwe inzichten en aanpassingen van de kaarten maken het project en de brochure ook uit wetenschappelijk oogpunt geslaagd.

Naast deze lof zijn er echter ook kanttekeningen te plaatsen, met name bij de tekst. Het is jammer dat die niet even is voorgelegd aan een archeoloog met kennis van de moderne terpen/wierdenarcheologie, dat had veel onjuistheden en nieuwe misverstanden kunnen voorkomen. De nieuwe inzichten van pakweg de laatste 25 jaar zijn in de tekst eigenlijk volkomen genegeerd. Zo wordt er zonder meer vanuit gegaan dat er een lange fase van vlaknederzettingen voorafging aan wierdebewoning, iets waar we tegenwoordig niet meer in geloven. Echte vlaknederzettingen zijn een zeldzaamheid. Een ander belangrijk inzicht van de moderne terparcheologie en -geologie is dat de toenemende erosie en zee-invoed, waardoor bv. de Lauwerszee en de Dollard zijn ontstaan, zijn te wijten aan een combinatie van factoren, waarvan niet zo zeer *veenwinning* als wel *veenontginning*, dus het maken van landbouwgrond door te ploegen en door sloten te graven, de belangrijkste is. Het gebruik van turf als brandstof kwam incidenteel vast wel voor maar mest was de gebruikelijke brandstof in het boomloze kustgebied. Voor veenontginning, al in de ijzertijd, komen steeds meer aanwijzingen, onder meer uit het onderzoek daarnaar door Marco Bakker (Groninger Instituut voor Archeologie).

Dit is niet de plaats om de tekst alsnog te corrigeren, daarvoor is het jammer genoeg te laat, maar enkele in het oog springende onjuistheden wil ik toch nog even noemen. Kippen werden in Nederland geïntroduceerd door de Romeinen, en kwamen dus tijdens de Hunebedtijd beslist nog niet voor! De eerste bewoners van het terpengebied, rond 600 v.Chr., waren al boeren, en het is dus niet zo dat de mens pas circa 350 v.Chr. landbouwer werd, zoals we kunnen lezen op p. 15. Het 'Romeins landschap' ligt lang niet overal in Groningen een meter onder NAP (p. 17); dat geldt zeker niet voor de gebieden iets verder naar het zuiden, zoals het Reitdiepgebied, waar na het begin van de bewoning veel minder sediment is afgezet dan in noordelijker delen.

En tot slot bij de 'Donkere eeuwen (300-600 na Chr.): drainageproblemen ontstaan niet door geulen, integendeel. Stagnerend water, dat ook volgens mij in deze periode de oorzaak was van toenemende drassigheid waardoor de mensen vertrokken in de 3^e en 4^e eeuw, wordt juist veroorzaakt door afsluiting. De drainageproblemen in deze periode hebben eerder te maken met de steeds hogere kwelders in het noorden. Die zijn hoger dan de kwelders in het binnenland omdat ze later zijn ontstaan: dankzij de geleidelijk stijgende zeespiegel zijn jongere kwelders hoger dan oudere. Niet alleen overspoelend zeewater, maar ook water uit het binnenland kon daardoor steeds minder makkelijk wegstromen. Voor mij vormen de vele brakwaterkokers die aan het licht zijn gebracht een sterke aanwijzing dat drainageproblemen inderdaad een grote rol speelden in deze periode. En dat is dan toch weer een positieve en bruikbare uitkomst van dit project!

Een pdf van de brochure 'Zoeken naar een verdwenen landschap' is te downloaden op de website van Erfgoedpartners: <http://erfgoedpartners.nl/sites/verdwenen-landschap/>.

Een papieren exemplaar van de brochure is (zolang de voorraad strekt) ook via een link op die pagina te bestellen, of stuur een mail naar info@erfgoedpartners.nl. Prijs: € 7,50, inclusief verzending.

Literatuur

Knol, E. & P.C. Vos, 2018: Lauwerszee. In: A. Nieuwhof, E. Knol & J. Schokker (red.), *Fragmenten uit de rijke wereld van de archeologie* (= Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 99), Groningen, 157-168.

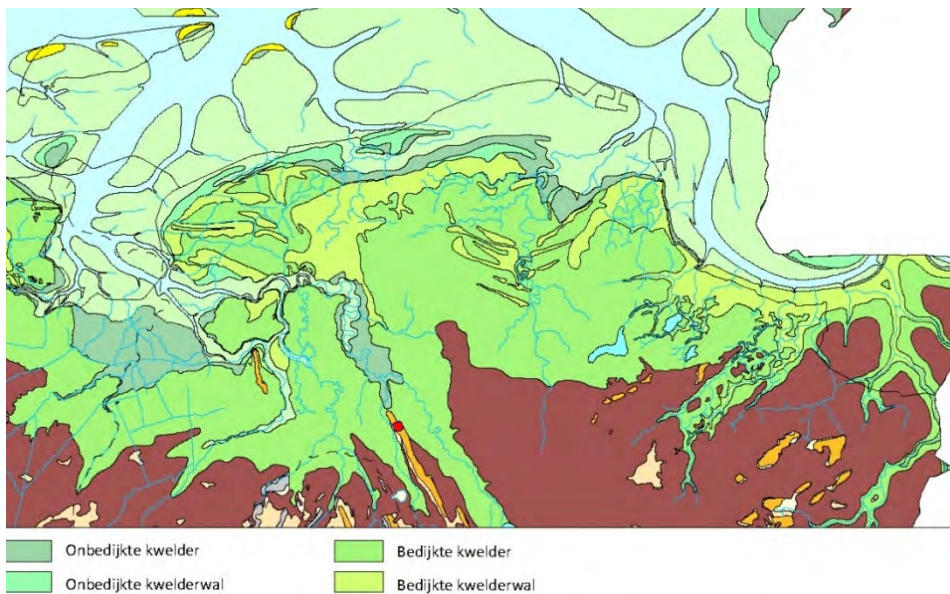
Nieuwhof, A., 2016: De lege vierde eeuw. In: A. Nieuwhof (red.), *Van Wierhuizen tot Achlum. Honderd jaar archeologisch onderzoek in terpen en wierden* (= Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 98), Groningen, 83-98.

Streurman, H.J. & H. van der Plicht, 2014: Het insula ten noorden van Warffum. Een bijdrage van de koolstofisotopen. *Historisch jaarboek Groningen 2014*, 6-15.

Vos, P.C., 2015: *Origin of the Dutch landscape. Long-term landscape evolution of the Netherlands during the Holocene, described in visualized in national, regional and local palaeogeographical map series*. Groningen.

De kaart 'Tijd van de monniken en kloosters, 1000 tot 1300 jaar na Christus' uit de besproken brochure. Het 'eiland van Emo' ten noorden van Den Andel is weergegeven als een zandig Waddeneiland. Rode stippen: wierden; rode sterren met nummers: de boorlocaties van Wad en Workshop.

De nieuwste, aangepaste kaart van Peter Vos en Sieb de Vries van Deltares, met de situatie van ca. 1250 na Chr. Het 'eiland van Emo' is overgenomen, maar als een kweldereiland dat in een volgende fase uit zal uitgroeien tot een nieuwe kwelderwal langs de kust. Met dank aan Peter Vos, Deltares.

Wierden en terpen als straatnamen in Groningen en Dokkum

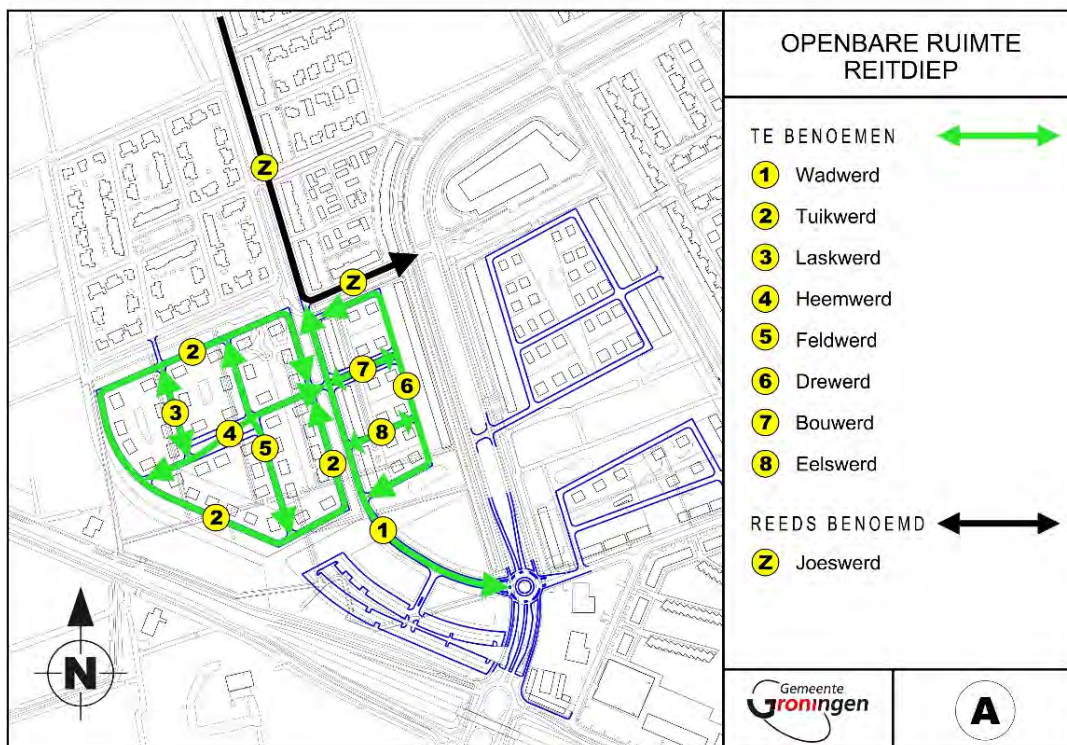
EGGE KNOL & JELLE ARJAANS

Moderne straatnamen moeten het vaak doen zonder de uitgang straat, weg, laan of singel. Namen van eilanden, boerderijen, borgen en stinsen worden zonder toevoeging straatnamen. Namen van wierden en terpen worden ook zo gebruikt.

Groningen

De straten in een stadsuitbreiding van Groningen, niet ver van het legendarische Dorkwerd, dragen sinds 27 oktober 2004 de namen Joeswerd, Kleiwerd, Helwerd, Solwerd, Weiwerd, Kenwerd, Beswerd, Eekwerd, Arwerd, Jukwerd, Verswerd en Okswerd. De gekozen namen moesten minimale verwarring oproepen. Daarom zijn de straten vernoemd naar wierden met weinig of geen bewoning. Weiwerd was alleen mogelijk omdat het dorp op de wierde als gevolg van de uitbreiding van het haven en industriegebied bij Delfzijl in de jaren zeventig geheel gesloopt werd. Zelfs de graven werden overgebracht van het dorp naar een begraafplaats in Delfzijl.

Het wierdenwijkje wordt momenteel uitgebreid. Het stadsbestuur had nog meer straatnamen nodig en vroeg de eerste auteur met een voorstel te komen. Dat was nog niet eenvoudig want de straatnamen mochten geen verwarring oproepen. Zo viel Selwerd af omdat dit een wierde nabij Oldehove is, maar ook de naam van een stadswijk in Groningen vernoemd naar het klooster Selwerd. Hier wreekt zich het herhaalt gebruiken van dezelfde plaatsnaam in het Noorden: Aalsum, Marsum, Winsum, en Wirdum zijn bepaald niet de enige dubbele plaatsnamen. Ranswerd viel af omdat gevreesd werd dat niemand Ranswerd als adres wil. Sinds 6 december 2016 kent het buurtje ook de straatnamen Wadwerd, Tuikwerd, Laskwerd, Heemwerd, Feldwerd, Drewerd, Bouwerd en Eelswerd. Kenners van het verleden zullen zeker Feldwerd van het klooster en Bouwerd van het vroegmiddeleeuwse grafveld herkennen. Bouwerd ligt ten zuiden van Ezinge en moet niet verward worden met de wierde Bauwert bij Brantgum die in de volgende alinea ter sprake komt.

De nieuwe straatnamen in Vinkhuizen Groningen. Kaartje gemeente Groningen.

Dokkum

Ten zuidwesten van Dokkum is een nieuwe wijk gebouwd met de toepasselijke naam "De Trije Terpen". De naam refereert aan de in en nabij dit terrein aanwezige restanten van drie op rij liggende terpen, gezamenlijk bekend onder de naam 'Trije Terpen'. In de zuidelijke helft van het terrein is het restant van de, vermoedelijk, middelste van deze terpen nog duidelijk zichtbaar. Dit deel van het terrein is aangewezen als Rijksmonument (CMA-code 6B-035). Het monument is niet bebouwd. De terpen zijn rond 1920 grotendeels afgegraven, maar

booronderzoek door RAAP heeft aangetoond dat in een deel van het terrein nog archeologische lagen zitten, die dateren uit de Late IJzertijd/Romeinse Tijd en de Middeleeuwen (Marinelli & Rosebrand 2001). In 1928 is archeologisch onderzoek van de Trije Terpen uitgevoerd door Van Giffen op de toen nog aanwezige middelste terp (Van Giffen 1931). In 2005 deed Archaeological Research & Consultancy uit Groningen een proefsleuvenonderzoek waaruit bleek dat op het rijksmonument van twee van de drie terpen een helft aanwezig is (Tuinstra e.a. 2006).

De straatnamen werden op 1 mei 2007 door het college van burgemeester en wethouders van Dongeradeel vastgesteld, na advies van de commissie naamgeving, waar de tweede auteur deel van uitmaakt. De namen luiden Kleffens, Tjessens, Spriens, Lytselaard, Medwert, Diewert, Bauwert, Rhoderterp, Bierumerterp en Alde Terp, gelegen bij Tibma, maar ook 't Heech, Fibula en Plinius. Het betreft bijna allemaal namen die verwijzen naar (voormalige) terpen in de gemeente Dongeradeel. Het woord Fibula uit het Latijn betekend mantelspeld en Plinius was de Romeinse officier die schreef over het Fries kustgebied met de mensen die woonden op heuvels in een gebied waar de zee vrije toegang had.

Het college nam de adviezen van de commissie naamgeving niet klakkeloos over zo blijkt uit een brief van 9 mei 2007 van het college aan de commissie naamgeving. Men week op een tweetal punten af van het advies: De eerste afwijking was een gevolg van de invulling van de huisnummers. De voorgestelde namen Bierum en It Heech zijn niet gebruikt, omdat in de praktijk het maar kleine straatjes zouden worden met maar enkele huisnummers. Voor beide straten is uiteindelijk de naam Rhoderterp vastgesteld. Voor de zekerheid voegt het college eraan toe dat "een en ander is gebeurd in overleg met de voorzitter van de commissie". De tweede afwijking betrof de reeds op 26 augustus 2006 vastgestelde naam Terpbaas. Volgens het college roept de naam Terpbaas negatieve associaties op. "Een terpbaas was – op z'n zachtst uitgedrukt – meestal een niet al te brave broeder. Hij verrijkte zich in het algemeen over de ruggen van de arbeiders en door de verkoop van de grond. Een negatief imago." Uiteindelijk is de naam Terpbaas ingetrokken en is daarvoor in de plaats de straat benoemd als Bierumerterp. Bierum of Bierumerterp ligt in Hantumeruitburen ten zuiden van Hantumhuizen. De naam Terpbaas bleef in portefeuille en kan eventueel bij een positiever beeld van een terpbaas worden gebruikt in een volgende fase van De Trije Terpen. Tot nu toe is de naam niet gebruikt. De wijk is volgens satellietbeelden van google (bijna) helemaal gereed. Overigens is het wel jammer dat het woord Terpbaas een negatief beeld oproept. De terpbaas was toch vooral de voorman die het hele bedrijf leiding gaf.

De stadsuitbreiding De Trije Terpen ten zuidwesten van Dokkum. Locatie Rijksmonument

Ezinge en verder

De begrippen terp en wierde zijn al eerder gebruikt als inspiratiebron voor straatnamen. Zonder naar volledigheid te streven vonden we op internet de volgende gegevens. Al in de jaren zestig kreeg Ezinge een terpstraat, een Urnlaan, een Chaukenstraat en een Van Giffenstraat die geïnspireerd werden op het werk van Professor Van Giffen. Mogelijk is ook de Wierdeweg vernoemd als gevolg van zijn onderzoek. Maar de naam

kan ook van voor die tijd dateren. In Valkenburg (ZH) waar Van Giffen jaren heeft gegraven in opdracht van de Vereniging voor Terpenonderzoek is een Professor Doctor A.E. van Giffenstraat Valkenburg (ZH). Sneek kent ook een Van Giffenstraat, maar die is vernoemd naar dominee David Flud van Giffen, van 1681-88 predikant in die stad. De naam Terpstraat werd in Amsterdam en Nijmegen gebruikt in een buurtje met waterstaatsnamen zoals Polderstraat en Hoogheemraadweg. De Terplaan in Appingedam ligt naast de Kamplaan en de Parklaan. De Terpstraat in Winsum loopt parallel aan de Grachtstraat en de Warftstraat. De Terpwei in Welsrijp ligt in een nieuwbouwwijk. Mogelijk zijn de Terpwei in Reitsum en Driezum oude namen. Een Wierdeweg is verder te vinden in Delfzijl en Leermens. Rotterdam kent een Terpstraat die vernoemd is naar een bult ter plaatse, en mogelijk is dat ook de verklaring voor de Terpweg in Rodenrijs. In de Wieringermeerpolder in Wieringerwerf zijn een Terpstraat, een Terppad en een straatnaam De Wierde. Hierover vertelde Annet Nieuwhof die opgroeide in de Wieringermeerpolder, dat de namen verwijzen naar De Terp. Dit is een kunstmatige hoge heuvel die bij de aanleg van de polder in het midden is opgeworpen, en die tijdens de onderwaterzetting aan het eind van de oorlog als vluchtheuvel is gebruikt voor mensen uit Wieringerwerf. De hoogte is nog altijd aanwezig. Het nabijgelegen zwembad heet ook De Terp. Waarom in Wesseem en in Heerde een Terpstraat is, werd niet duidelijk.

Mogelijk zijn er meer straatnamen die naar terpen of wierden zijn vernoemd. We houden ons aanbevolen voor tips.¹

Literatuur

Giffen, A.E. van, 1931. Mededeeling omtrent het systematisch onderzoek, verricht in de jaren 1928, 1929 en 1930. *Vereeniging voor Terpenonderzoek, dertiende, veertiende en vijftiende jaarverslag*, pp. 16–46.

Marinelli, M.G., & N.M. Rosenbrand, 2001. *Provincie Fryslân. Project 'Archeologie van het Kleigebied'. Archeologisch onderzoek op terpen in het knipkleigebied van het zuidelijk deel van de gemeente Dongeradeel (groep 24) en op vuursteenvindplaatsen (groep 1)*. RAAP-rapport 729. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Amsterdam.

S.J. Tuinstra e.a., 2006: *Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van proefsleuven bij rijksmonument De Trije Terpen te Dokkum, gemeente Dongeradeel (Fr.)*. ARC-Publicatie 146. Groningen.

Metaaldetectie en de Erfgoedwet

Sarah Zandboer

Sinds juli 2016 is de Erfgoedwet in werking getreden. Hierin staat beschreven dat alleen daarvoor gecertificeerde organisaties mogen opgraven. Sinds 1 juli 2017 is het verplicht voor organisaties om gecertificeerd te zijn, waarmee is geborgd dat de opgraving uitgevoerd wordt volgens de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie. De Erfgoedwet kent onder bepaalde voorwaarden een aantal uitzonderingen op de certificeringsplicht. Verenigingen van vrijwilligers, detectoramateurs, universiteiten, hogescholen en buitenlandse bedrijven zijn uitgezonderd. Met deze wet heeft de nut en noodzaak van amateuronderzoek binnen de archeologie zijn duidelijke plaats in het archeologisch bestel gehouden.

Detectoramateurs

Volgens de wet is het een opgraving als een detectoramateur een vondst uit de grond haalt. Omdat detectoramateurs een waardevolle bijdrage leveren aan de ontwikkeling van archeologische kennis is er voor hen een uitzondering op het opgravingsverbod gemaakt. Verstoring van de bovenste dertig centimeter van de bodem, de zogenaamde bouwvoor, is toegestaan. Op deze regel geldt een aantal uitzonderingen.

Zo is het met behulp van metaaldetectie uit de grond halen van archeologische resten niet toegestaan op een archeologisch gemeentelijk, provinciaal of rijksmonument. Ook op een terrein waar een opgraving door een certificaathouder of universiteit plaatsvindt, mag een detectoramateur niet opgraven. Gemeenten hebben verder de mogelijkheid om de uitzondering voor metaaldetectie niet te laten gelden voor delen van hun grondgebied, bijvoorbeeld door middel van een

---

¹ Met dank aan Jan Kerkhof, Gemeente Groningen en Marcel Terpstra, Gemeente Dongeradeel

algemene plaatselijke verordening. De uitzondering is tot slot alleen van toepassing op land en niet onder water.

Archeologisch informatiesysteem Archis

Wel moet de detectoramateur zijn vondst, die gezien wordt als een toevalsvondst, melden via Archis (Archeologisch Informatiesysteem) bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De vondsten vertellen het verhaal van ons verleden en kunnen daarom bijdragen aan de kennis van ons verleden. De archeologische toevalsvondst hoeft niet te worden overgedragen aan het provinciale of gemeentelijke depot. De eigendomsregels die gelden voor een toevalsvondst zijn vastgelegd in het Burgerlijk Wetboek; titel 2 van boek 5. Bij een gevonden schat- een zaak van waarde die zo lang verborgen was dat de eigenaar niet meer op te sporen is- is de helft eigendom van de eigenaar van de grond en de helft van de vinder. Hierbij geldt wel de verplichting om aangifte van de vondst te doen bij de gemeente. De eigenaar moet de vondst ook een half jaar lang beschikbaar houden voor wetenschappelijk onderzoek.

Maritieme archeologie

In de erfgoedwet van 2016 is veel duidelijker dan voorheen aangegeven dat het niet is toegestaan om onderdelen van historische scheepswrakken of andere vindplaatsen onder water te verplaatsen of op te duiken. Als blijkt dat een scheepswrak een lage archeologische waarde heeft kan de betreffende gemeente alsnog besluiten om het wrak door vrijwilligers op te laten graven.

Rustig nalezen

Op de website van de Vereniging voor Terpenonderzoek (www.terpenonderzoek.nl) is een link geplaatst naar de brochure die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft uitgebracht over *Vrijwilligers in de archeologie en de Erfgoedwet*. <https://cultureelerfgoed.nl/publicaties/vrijwilligers-in-de-archeologie-en-de-erfgoedwet>.

Iets over de afgraving van Swichum 1904

Egge Knol

*Nieuwsblad van Friesland
Hepkema's Courant
10 augustus 1904.
Ontleend aan
www.delpher.nl*

Over de commerciële afgravingen van wierden is maar weinig documentatie bewaard gebleven. De particuliere ondernemers waren bepaald geen archiefvormers. De schippers kochten de grond en kregen dan vaak een briefje mee. Maar deze terpbrieftjes zijn zelden bewaard gebleven. Advertenties in de krant zijn nog de beste bron van informatie (Arjaans 1991). Op basis daarvan kan een indruk worden verkregen wanneer een wierde aan snee was. Kadasterarchieven kunnen soms informatie geven over de koop en verkoop van wierdepercelen, maar het afgraven is daarmee niet altijd te dateren. Kortom de kennis over deze ooit zo belangrijke industrie is beperkt en elke informatie voegt iets toe aan onze kennis. Bijzonder was daarom de vondst op Marktplaats van twee briefkaarten die een glimp werpen op het afgraven van de wierde bij Swichum. De briefkaarten zijn voor enige euro's aangekocht door de terpenvereniging en zullen in het archief worden bewaard.

Met de briefkaarten als aanwijzing werden ook drie advertenties gevonden in het *Nieuwsblad van Friesland: Hepkema's Courant* van augustus 1904. De briefkaarten laten zien hoe de terpschippers hun werk aanbieden. Bij Swichum was een vaarwater naar de wierde aanvankelijk niet aanwezig. Een van de beide scheepjes was 22 ton groot. Het waren geen grote vaartuigen waarmee de grond werd vervoerd. Dat maakte het ook mogelijk om in relatief nauw vaarwater te komen. Het is niet duidelijk of schippers Sj. Linker en K. de Vries ook vracht hebben gekregen. Nadere studie van advertenties op delpher.nl leert dat de wierde al in 1900 aan snee kwam. Te voren was een kanaal van 90 meter lang en 8 m breed gegraven. De grond kostte 60 cent per ton. Het is dus de vraag of de schippers goed op de hoogte waren van de plaatselijke situatie. Twee weken na hun briefkaarten werd de wierde bij Swichum aangekondigd in *Hepkema's Courant*. Terpbaas T. de Vries kon voor 55 cent per ton tegen prijsverlaging leveren. Mogelijk dat de terp toch niet zo geliefd was.

*Nieuwsblad van Friesland
Hepkema's Courant 24
augustus 1904. Dezelfde
advertentie stond in de
krant van 31 augustus
1904. Ontleend aan
www.delpher.nl*

In 1905 was er nog wiergrond te koop. De jonge Van Giffen wist enkele voorwerpen uit de wierde van Swichum te bemachtigen. Mogelijk werd er in 1908 nog gegraven.

Sneek, 12 Augustus 1904
 Geachte vriend Berkenbosch
 Ik heb vernomen door het lezen in Courant dat u schippers gebruiken moet en door Werkman vernomen dat de moder van Swichum komen moet. Nu ik en Werkman willen wel voor u varen en wij hebben de prijs vracht op f 0,90 per ton want te Swichum is geen water. Mij noemde Hooachting Sj. Linker
 Schipper. / s. v. p. terug
 E. v. d. Wal
 bevrachter te Sneek

Mhr
 Aangaande uw advertentie in Hepkema. Hou ik gaarne van u per og op willen weten van waar de terpearde gehaald moet worden. Hoe of het laden en lossen is. En als de aarde betaald moet worden. Zoo ik dit weet zal ik u terstond de gewenschte prijs wel schrijven en ben dan bereid er terstond mee te beginnen. 't Schip is groot 22 ton. U kunt ook wel de prijs er bij bepalen die u er voor over hebt. Zoo ik die dan goed vind. Dan neem ik terstond een vracht mee. Gegroet in afwachting
 Adres J v. d. Spoel koopmansgracht Sneek, verder schipper K. de Vries

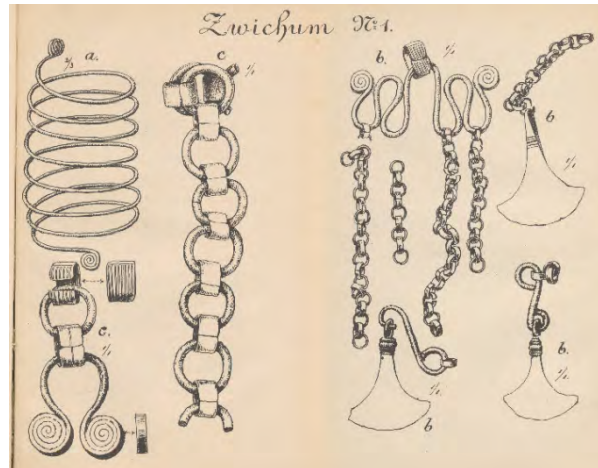
Sneek, 12 augustus 1904
 Geachte vriend Berkenbosch
 Ik heb vernomen door het lezen in Courant dat u schippers gebruiken moet en door Werkman vernomen dat de moder van Swichum komen moet. Nu ik en Werkman willen wel voor u varen en wij hebben de prijs vracht op f 0,90 per ton want te Swichum is geen water. Mij noemde Hooachting Sj. Linker schipper
 Per adres E. v. d. Wal bevrachter te Sneek
 Schrijf s.v.p. terug

Verzonden Sneek 12 augustus 1904 aan Den heer P.J. Berkenbosch, koopman te Blesse.

Mhr [=Mijn heer]
 Aangaande uw advertentie in Hepkema zou ik gaarne van u per og [=ommegeande] op willen weten van waar de terpearde gehaald moet worden. Hoe of het laden en lossen is. En als de aarde betaald moet worden. Zoo ik dit weet zal ik u terstond de gewenschte prijs wel schrijven en ben dan bereid er terstond mee te beginnen. 't Schip is groot 22 ton. U kunt ook wel de prijs er bij bepalen die u er voor over hebt. Zoo ik die dan goed vind. Dan neem ik terstond een vracht mee. Gegroet in afwachting
 Adres J v. d. Spoel koopmansgracht Sneek, verder schipper K. de Vries

Verzonden Sneek 9 augustus 1904 aan Den heer P.J. Berkenbosch, koopman te Blesse.
 De volgende dag daar aangekomen

Het Fries Museum wist een aantal voorwerpen uit de wierde Swichum te verwerven. Verreweg het meest bijzondere is een bronzen spiraalvormige armband en een bronzen chatelaine met kettingen met daaraan hangers van brons. De voorwerpen werden op twee meter diepte gevonden en dateren volgens Boeles uit de IJzertijd en zijn afkomstig uit Centraal Europa (Verslag Friesch Genootschap 1897-98; Boeles 1951, 105-106; Nieuwhof 2015, fig. 4.1). Een min of meer vergelijkbare set, met zes kettingen met aan het uiteinde spiraalfibula werd in 1895 gevonden in het grafveld Anduln (Litouwen) dat van de tweede tot in de dertiende eeuw in gebruik was (Neumayer 2013).

armband en chatelaine uit Swichum. (Verslag Friesch Genootschap 1897-98)

Het Fries Museum had in totaal 15 voorwerpen uit Swichum (Galestin/Volkers 1992 nummer 25). Hierbij is een driehoekige kam uit de vijfde begin zesde eeuw na Chr. (Roes 1963 pl. VI.3). Van Giffen verzamelde een glis, een spinklosje en een miniatuurpotje (Fries Museum inv.nr. VG 1490, 1523 en 1525).

Literatuur

- Arjaans, J., Terpafgravingen in Friesland. *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 75, 45-55.
- Boeles, P.C.J.A., 1951: *Friesland tot de elfde eeuw*. Den Haag.
- Galestin, M.C. & T.B. Volkens, 1992: *Terpen en terpvondsten in Friesland, deel 1: Bewoningsgeschiedenis en concordantie op de Terpboeken*. Groningen.
- Neumayer, H., 2013: Kreuznadel mit Schmuck gehänge. In C. Stiegmann, M. Kroker & W. Walter (red.) *Credo. Christianisierung Europas im Mittelalter. Band II Katalog*. Petersberg. 679-680.
- Nieuwhof, A.N., 2015: *Eight human skulls in a dung heap and more. Ritual practise in the terp region of the northern Netherlands, 600 BC – AD 300*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
- Roes, A., 1963: *Bone and antler objects from the Frisian Terp-mounds*. Haarlem.

Een archeologische opgraving op 'Het Torp'

Wouter Roessingh

In 2016 heeft ADC ArcheoProjecten een opgraving uitgevoerd op de middeleeuwse terp 'Het Torp' in Den Helder. In de jaren 60 van de vorige eeuw zijn op Het Torp opgravingen uitgevoerd door het Instituut voor Prae- en Protohistorie (IPP) van de Universiteit van Amsterdam (Van Regteren Altena, 1965) en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) (Van Es, 1973). Daarna is vrijwel de volledige terp door woningbouw en infrastructurele werken en watergangen op de schop gegaan. Het onderzoek in 2016 vond plaats op een locatie waar de verstoring nog relatief gering was. Tijdens het onderzoek in 2016 is een klein deel van de middeleeuwse terp prijs gegeven. Een belangrijk doel van de opgraving was het bestuderen van de ontwikkeling en de ontstaansgeschiedenis van de terp. Ook speelde de landschappelijke setting een belangrijke rol in de

Detail van de kaart van Christiaan Sgrooten uit 1573 met daarop Torp en een kerkje afgebeeld

onderzoeksvraagstelling, vragen die tijdens het oude onderzoek van het IPP en de ROB niet konden worden beantwoord. Het onderzoek heeft ook enkele structuren opgeleverd en op basis van de vlaktekeningen en het profiel kon de ontwikkeling van de terp in kaart worden gebracht.

Onderin het terplichaam, in de kwelderafzettingen, werd een vertrapte vegetatiehorizont aangetroffen. We vermoeden dat dit het niveau is dat door Van Es als mogelijke akker is beschouwd. Hij veronderstelt dat dit pakket ('layer I') een akker is en op basis van enkele scherven mogelijk een oorsprong heeft in de Karolingische periode. Om de ouderdom en aard van deze horizont te onderzoeken, is ¹⁴C- en slijpplaat onderzoek uitgevoerd en zijn de botanische resten en pollen uit de laag bekeken. De horizont bleek een stuk ouder dan gedacht, het ¹⁴C-onderzoek leverde een datering uit de tweede helft van de late bronstijd op. De laag kan vermoedelijk worden geïnterpreteerd als een afzetting in een natte kwelder waar vegetatie tot ontwikkeling is gekomen. Er zijn aanwijzingen voor verschillende bomen, struiken, kruiden, grasland en oeverplanten en ook is het pollen van typische kwelderplanten aanwezig. In dit kweldermilieu groeiden diverse brakke en/of zoute plantensoorten.

De vegetatiehorizont uit de late bronstijd wordt afgedekt door een pakket kwelderafzettingen van ca. 0,5 m dik. In de top hiervan zijn aanwijzingen voor betreding. Deze afzettingen konden met OSL-onderzoek worden gedateerd in de 9^e-10^e eeuw. Ze vormen de basis waarop de eerste sporen uit de Middeleeuwen zijn waargenomen. Er zijn enkele strak uitgegraven greppels gegraven die op elkaar aansluiten. In een volgende fase worden de greppels gedempt en wordt het terrein opgehoogd met humeuze mestrijke lagen. Het aardewerk uit de verschillende sporen en lagen dateert in de 10^e-11^e eeuw. Op deze terplagen zijn podia aangelegd die door plaggenwandjes werden omgeven. Vastgesteld kon worden dat de podia in oostelijke richting werden uitgebreid. Een

plaggenwanden in het oostelijk deel van de put

interessant gegeven is dat de lay-out van de wandjes en greppels gelijk is, die blijft dus gedurende de verschillende gebruiksfasen van het terrein gehandhaafd. Op basis van het aardewerk kunnen de lagen en structuren in de 10^e-11^e eeuw worden geplaatst. Dit komt overeen met de beginfasen van de terpopbouw die Van Es en Halbertsma aangeven. Aanwijzingen voor jongere bewoningsfasen ontbreken binnen het huidige onderzoeksgebied. Die zijn waarschijnlijk verdwenen bij de aanleg van de nieuwbouwwijk.

Literatuur

- Es, W.A. van & H. Halbertsma 1966: Noord-Holland, Den Helder. *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 1966, 5de aflevering, 53 (KNOB 65).
- Es, W.A. van & H. Halbertsma 1965: Noord-Holland, Den Helder. *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 1965, aflevering 11, 137-138 (KNOB 64).
- Es, W.A. van, H. Halbertsma & A. van Pernis 1965: Den Helder, gem. Den Helder (N.-H.). *Terp 't Torp. Jaarverslag van Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 1965, 15.
- Es, W. van, 1973: "Terp Research; with Particular Reference to a Medieval Terp at Den Helder, Province of North Holland." *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 23, 's-Gravenhage, 337-345.
- Regteren Altena, H.H. van, 1965: Noord-Holland, Den Helder. *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 1965, aflevering 4, 52 (KNOB 64).
- Roessingh, W., 2016. *Den Helder - Statenhoff 51. Een archeologische opgraving op 'Het Torp'*. ADC Rapport 4059.

Presentatie van het honderdste (!) jaarverslag

Michiel Rooke

Op 7 december vond in museum Wierdenland in Ezinge de presentatie plaats van het honderdste jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek. Het jaarverslag is gewijd aan de huidige stand van zaken in de moderne terp- en wierdearcheologie en landschapsgeschiedenis. Het brengt de laatste inzichten uit het onderzoek naar het ontstaan van het landschap, het dagelijks leven van de terp- en wierdebewoners, sociaal-politieke ontwikkelingen, en de veranderingen die plaatsvonden na de middeleeuwse bedijkingen. Zes dorpen fungeren daarbij als *case-studies*: Wijnaldum, Firdgum en Hallum in Friesland, en Ulrum, Warffum en Godlinze in Groningen. Samen geven ze een prachtig beeld van de geschiedenis van het landschap en de bewoners van het kustgebied van Noord-Nederland.

Bij de presentatie vertelde Annet Nieuwhof in het kort over het project 'Terpen- en Wierdenland: Een verhaal in ontwikkeling' en over de totstandkoming van het jaarverslag. Johan Nicolay gaf een zeer interessante presentatie met de titel "van kernpodium tot boerderijplaats". Daarbij riep hij op om meer onderzoek te doen buiten de (dorps)wierden. Meer aandacht voor de middeleeuwse boerderijplaatsen en het landschap rondom de wierden is hard nodig volgens Nicolay.

het honderdste jaarverslag

Daan Raemaekers, de directeur van het Groninger Instituut voor Archeologie, overhandigde vervolgens de eerste twee exemplaren van het nieuwe boek aan Mirjam Pragt van de Stichting Erfgoed & Publiek in Friesland, en aan Mireille de Jong van Erfgoedpartners in Groningen. Samen met onder andere de musea en de archeologische steunpunten zijn deze stichtingen zeer belangrijk voor de vertaalslag van het wetenschappelijke verhaal over de wierden en terpen naar het grote publiek.

Daan Raemaekers overhandigt het jaarverslag aan Mirjam Pragt (midden) en Mireille de Jong (links).

Over de bescherming van Wierden en Terpen

Egge Knol

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed publiceerde onlangs het rapport '*Terpen en wierden: verleden, heden en toekomst. De omgang met rijksbeschermden terpen en wierden in de archeologische monumentenzorg*' (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 251). Het door Jan van Doesburg en Jos Stöver geschreven rapport geeft inzicht in hoe sterk de bescherming van Rijksmonumenten is, hoe deze tot stand kwam en wat de gevolgen van onvermijdelijke ingrepen zijn. Het rapport is met deze link te downloaden: <https://cultureelerfgoed.nl/publicaties/terpen-en-wierden-verleden-heden-en-toekomst>.

Het rapport

Het rapport bevat kwantitatieve gegevens over de aard, de aantasting en de problemen bij het beschermen van wierden, voorafgegaan door een korte schets van de ontwikkeling van de monumentenzorg. Deze begon met het rapport van Halbertsma uit 1944. In de jaren zestig werden de eerste wierden formeel rijksmonument. Omdat wierden opvallen in het landschap werden alle grotere wierden monument. Er was relatief weinig aandacht voor de omgeving van de wierden, de valgen en verkaveling van het omliggende land. De verantwoordelijk archeoloog bij de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek Redmer Klok had daar wel oog voor, maar de middelen tot bescherming waren beperkt. Dit komt Schrijvend tot uiting bij Delfzijl waar de prachtige gave wierde van Biessum goed beschermd was, maar aan een zijde geheel opgeslokt werd door de uitbreidingen van wat in de jaren zestig een 'booming town' leek te worden. In 1971 verscheen Kloks artikel 'Terpen zullen ons een zorg zijn' in de *Groninger Volksalmanak*, met een wierdenkaart als bijlage. Niet alleen worden daarop de wierden gekenmerkt maar ook is er aandacht voor de omgeving. Kloks artikel vormt het startpunt van het onlangs verschenen rapport. Het is spijtig dat Klok destijds niet een

Friese pendant heeft geschreven. Het Friese antwoord kwam later in de vorm van provinciale monumentenkaarten. RAAP heeft onder leiding van Gilles de Langen in de jaren negentig voor grote delen van Friesland detailonderzoek gedaan.

De rijksbescherming richtte zich op de niet afgegraven delen van de wierden. Pas in de jaren negentig werd het duidelijk dat de afgegraven delen van wierden nog veel archeologische sporen bevatten. In dezelfde tijd werden delen van bebouwde wierden weer aan de bescherming onttrokken in de veronderstelling dat de bebouwing sporen veelal had vernield. Doordat het Rijk in 2016 een stop heeft gezet op het aanwijzen van nieuwe monumenten worden deze onjuiste inschattingen uit het verleden momenteel niet gecorrigeerd. Dat is een zorgelijk gegeven want voortschrijdend inzicht moet naar mijn mening altijd tot aanpassingen kunnen leiden.

Het rapport gaat vervolgens in op de bedreigingen van de beschermde rijksmonumenten. Het betreft sluipende aantasting door bepaald agrarisch gebruik en kleine veranderingen (het dichtgooien van sloten en dergelijke) en zogenaamde ostentatieve aantasting, waaronder grotere direct merkbare ingrepen worden verstaan. Het rapport laat zien dat veel van die ingrepen in de monumenten worden toegestaan. De kleinste helft zonder en de grootste helft onder voorwaarden. Die voorwaarden zijn archeologische begeleiding of verplichtte opgravingen. Deze worden steeds uitgevoerd door commerciële bedrijven. Slechts een klein aantal ingrepen wordt voorkomen en een nog kleiner aantal wordt geweigerd. Wat dat betreft functioneert de bescherming behoorlijk zo blijkt uit de analyse van de werking van de beschermende maatregelen voor de periode 2004-2012. Het rapport gaat ook in op het resultaat van de begeleidingen en opgravingen bij toegestane ingrepen. Daarbij wordt vastgesteld dat vooral de grote ingrepen tot kennistoename leiden.

Rijksgeoriënteerd

Het rapport geeft een goed beeld van de inspanningen van het Rijk op het gebied van de bescherming van monumenten, maar als analyse van de momentenzorg schiet het wel op een paar punten te kort. Zo was het goed mogelijk geweest om voor een of meerdere van de Groninger studiegebieden van Marijke Miedema na te gaan in hoeverre de wetenschappelijk vastgestelde wierden wel of niet beschermd zijn. Haar baanbrekend onderzoek had een grotere rol in de bescherming van wierden verdient en zeker ook meer aandacht in het rapport. Naast rijksbescherming, is er ook de mogelijkheid van provinciale of gemeentelijke bescherming, maar het rapport geeft niet aan in hoeverre die mogelijkheden worden gebruikt. Het rapport is daardoor sterk rijksgeoriënteerd. Van uit het rijk geredeneerd is de nadruk op Rijksmonumenten begrijpelijk, maar op zich gaat het natuurlijk om de bescherming van de wierden als geheel. De verwerving van wierdepercelen door de provincies en landschapsorganisaties is daarvoor ook van belang en had meer aandacht verdiend.

Kennistoename

In het rapport wordt vastgesteld dat grote (nood)opgravingen veel bijdragen aan de kennistoename en kleinere begeleidingen wat dat betreft meestal minder opleveren. Het is jammer dat het rapport niet een kaartje en overzicht geeft van die opgegraven locaties. De grote opgravingen worden wel geciteerd, maar waar vind je alle rapporten van kleinere. Voor velen met interesse in de archeologie, maar niet werkzaam in het hart van de archeologie, zijn de rapporten vaak onbekend en daardoor ook ongebruikt. Dit had een belangrijke bijdrage aan het vergroten van het draagvlak voor de archeologie kunnen betekenen. Iets waarvan de noodzaak in het rapport wel wordt onderkend in een apart kapittel.

De bescherming van archeologische monumenten, waarvan de waarden niet zichtbaar zijn, zit vooral in het behoud voor toekomstig onderzoek. Er is en wordt veel vernield en dus proberen we dat wat er nog is te beschermen. Maar als er dan wat aangetast wordt moeten we zorgen dat zoveel mogelijk mensen zo goed mogelijk de resultaten daarvan kunnen ervaren. Met voortschrijdende technieken zullen we ook af en toe een nieuwe opgraving moeten verrichten om zo de kennis te vermeerderen. De bescherming is niet een doel op zich.

Laat de kanttekeningen in dit stukje niemand verhinderen het rapport te downloaden. Het bevat veel nuttige informatie die zicht geeft op belangrijke facetten van de bescherming van de meest iconische monumenten van ons Noord-Nederlandse kustlandschap. Monumenten die tot ver buiten onze grenzen indruk maken op bezoekers.

Activiteitenverslag Vereniging voor Terpenonderzoek 2017

De secretaris, Annet Nieuwhof

In 2017 werd nog verder gewerkt aan activiteiten waarmee in het Jubileumjaar van de Vereniging voor Terpenonderzoek in 2016 een begin was gemaakt. Dat geldt met name voor de educatieve pagina op de website.

Er verscheen in 2017 een uitgebreide editie van de nieuwsbrief *Van Wierden en terpen*, maar geen Jaarverslag. Er staan wel maar liefst drie Jaarverslagen op stapel. Een van die nummers is een boek dat wordt uitgegeven ter afsluiting van het project *Terpen- en Wierdenland, een Verhaal in Ontwikkeling*. In een tweede Jaarverslag wordt verslag gedaan van het enkele jaren geleden uitgevoerde onderzoek in Hegebeintum. Deze boeken zullen, als alles goed gaat, in 2018 verschijnen. De website is in 2017 uitgebreid met een speciale functie voor het opnemen van nieuwsitems. Die hebben nu elk een eigen URL, waardoor ze individueel benaderbaar zijn.

De algemene ledenvergadering vond plaats op 24 juni in het Yeb Hettingamuseum te Firdgum. De ALV werd opgeluisterd door twee levendige lezingen. De eerste lezing, door archeoloog en botanicus dr. Mans Schepers, ging over zijn akkerbouwexperimenten op de buitendijkse kwelder bij Paesens-Moddergat onder de titel *Akkerbouw en natuur op Friese kwelders*. De tweede lezing werd gegeven door de bouwer van het zodenhuis te Firdgum, drs. Daniël Postma, over zijn promotieonderzoek naar zodenhuisbouw en naar aanleiding daarvan over de toepassing van oude technieken in moderne, duurzame gebouwen, onder de titel *Archeologisch boerderijonderzoek en duurzame nieuwbouw*.

Op zaterdag 28 oktober vond een interessante en geslaagde excursie naar Noord-Holland plaats, waaraan werd deelgenomen door 30 leden en sympathisanten. Deskundige deelnemers vertelden onderweg over de

archeologie van de Wieringermeerpolder en van het gebied rond Broek op Langedijk, en over dierlijke resten uit de opgraving Mienakker (nieuwe steentijd) en uit terpen in de omgeving van Schagen. In Castricum werd het *Huis van Hilde* bezocht, het archeologisch depot met expositieruimte van Noord-Holland. Het tweede excursiedoel was de werkruimte van de *Archeologische Werkgroep Kop van Noord-Holland* in Schagen. Daar verzorgde Frans Diederik een rondleiding en gaf uitleg over de archeologie van het terpenlandschap rond Schagen.

Excursiegangers op weg naar het Huis van Hilde. Foto A. Nieuwhof.

Er kwamen dit jaar geen subsidieverzoeken binnen. Wel zijn er enkele subsidieverzoeken gedaan door de vereniging zelf met het oog op de in 2018 te verschijnen publicaties. Een aantal van die aanvragen werd gehonoreerd, zodat we het nieuwe jaar met vertrouwen tegemoet kunnen zien.

In 2017 zijn de volgende leden ons ontvallen: de heer G.J. Naber uit Groningen, mevr. R. de Boer uit Amsterdam en dhr. G. Elzinga uit Goutum.

Ook door opzeggingen verloren we enkele leden, maar er meldden zich in 2017 ook nieuwe leden aan. Op 1-1-2018 had de vereniging 306 leden, een toename van zeven vergeleken met een jaar eerder. Het bestuur bleef ongewijzigd dit jaar. Het bestond aan het einde van 2017 uit: Egge Knol (voorzitter), Wietske Prummel (penningmeester), Annet Nieuwhof (secretaris), en Jelle Arjaans, Gerhard Bakker, Johan van Gent, Michiel Rooke en Sarah Zandboer (leden).

Financieel Jaarverslag 2017

DE STAAT VAN BATEN EN LASTEN	Euro	Euro
INKOMSTEN	2017	2016
Contributies 2015	-,-	40,00
Contributies 2016	80,00	5.880,00
Contributies 2017	7.225,00	250,00
Contributies 2018	125,00	-,-
Giften	245,00	1.044,70
Verkoop publicaties	3.242,30	1.878,29
Subsidies voor jubileumviering 2016	8.750,00	5.500,00
Subsidies voor periodiek <i>De Jaarverslagen</i>	3.000,00	5.481,80
Excursiegelden excursie 28-10-2017	965,00	-,-
Batig saldo excursie Halligen	-,-	33,82
Ontvangen rentes	846,05	958,66
TOTAAL INKOMSTEN	24.478,35	21.067,27
UITGAVEN		
Centraal Boekhuis (registratie periodieken)	-,-	22,56
Vergaderkosten	400,32	425,40
Website	825,83	471,90
Kosten periodiek <i>De Jaarverslagen</i> (2 in 2016; 0 in 2017)	-,-	17.905,47
Nieuwsbrief <i>Van Wierden en Terpen</i>	1.153,51	1.463,21
Diversen	229,10	843,16
Verstrekke subsidies	-,-	-,-
Jubileumtentoonstelling	-,-	8.765,36
Promotiemateriaal	-,-	1.113,20
Jubileumjaarvergadering Delfzijl en Afsluiting jubileum/uitreiking JVT 98	-,-	1.578,45
Ingekochte publicaties, voor leden	-,-	300,00
Excursie 28-10-2017	1.258,00	-,-
Betalingsverkeer	202,02	188,10
TOTAAL UITGAVEN	4.068,78	33.076,81
RESULTAAT (inclusief vooruit ontvangen subsidies (2017) en nog te ontvangen subsidies (2016))	20.409,57	-12.009,54

BALANS

ACTIVA (bezittingen)	31-12-2017	31-12-2016
liquide middelen	53.146,04	32.736,47
totaal activa	53.146,04	32.736,47
PASSIVA (schulden)		
eigen vermogen	53.146,04	32.736,47
totaal passiva	53.146,04	32.736,47

Eigen vermogen

Stand 1-1-2017		32.736,47
In 2017 ontvangen, maar in 2017 nog niet uitgegeven subsidies (zie toelichting)		4.000,00
Resultaat 2017		16.409,57
Stand 31-12-2017		53.146,04

Toelichting op de staat van baten en lasten in 2017 en de balans per 31-12-2017

De boekjaren van de Vereniging voor Terpenonderzoek lopen van 1 januari tot en met 31 december. In 2016 bestond de vereniging 100 jaar. Dit jubileum bracht extra activiteiten en een aantal bijzondere inkomsten en uitgaven met zich mee, waarvoor door een aantal organisaties subsidies werden toegezegd. In 2017 werden nog drie subsidies ontvangen voor de jubileumviering in 2016. Dat waren bijdragen van het *J.B. Scholtenfonds* en *Huis van de Groninger Cultuur*, beide voor het in 2016 verschenen en betaalde jubileumjaarverslag (samen € 5750) en € 3000 van de *Suzanne Hovinga Stichting*, bestemd voor educatieprojecten. Van deze laatste subsidie was € 2000 al in 2016 uitgegeven voor de jubileumtentoonstelling in het Fries Natuurmuseum in Leeuwarden. De resterende € 1000 is bestemd voor educatiemateriaal voor leerlingen in het voortgezet onderwijs, dat via onze website zal worden aangeboden. Door omstandigheden werd dit project in 2017 nog niet afgerond. Deze € 1000 zal in 2018 worden uitgegeven.

De inkomsten van de vereniging bestaan uit contributies, schenkingen, renten en de verkoop van wetenschappelijke publicaties. Van deze publicaties wordt een aantal exemplaren met korting aangeschaft om het verschijnen van deze publicaties mogelijk te maken. De eigen uitgaven en de bijdragen in de kosten van publicaties van wetenschappelijk onderzoek aan terpen, waaronder proefschriften, is de belangrijkste manier waarop de vereniging haar doelstelling - het bevorderen van wetenschappelijk onderzoek in het terpen en wierdengebied - tracht te bereiken. Leden (ca. 300 in 2017) ontvangen de eigen uitgaven en kunnen de ingekochte publicaties tegen een gereduceerde prijs aanschaffen. Deze publicaties zijn evenals de Jaarverslagen van de Vereniging vaak lang (soms decennia) in voorraad. Daarom is het niet mogelijk hun waarde bij de activa-kant op de balans te zetten.

In 2017 werd voor ruim € 3.000 aan jaarverslagen verkocht. Dit betrof vooral het in 2016 verschenen jubileumnummer van de Jaarverslagen, *Van Wierhuizen tot Achlum*. Maar ook van de oudere jaargangen en van de ingekochte proefschriften werden redelijke aantallen exemplaren verkocht, vooral aan de leden, maar ook aan anderen. Door de nog steeds lage rentestand waren de renteopbrengsten in 2017 lager dan in 2016.

In 2017 verscheen een nummer van de nieuwsbrief Van Wierden en Terpen. Ook werden in 2017 extra kosten voor de website gemaakt, naast de normale onderhoudskosten. De website werd in 2017 uitgebreid met een aparte nieuwsmodule. Hiermee kunnen nieuwsitems gemakkelijker worden opgesteld. Ze zijn vervolgens individueel te benaderen met een eigen URL.

In 2017 werd gewerkt aan de totstandkoming van drie *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek*. Geen van deze drie kon echter in 2017 ter perse worden gebracht. Zij zullen verschijnen in 2018. De vereniging ontving in 2017 al wel € 3.000 voor een jaarverslag over een archeologisch onderzoek uitgevoerd bij de versterking van de kerk van Hogebeintum, en wel van de *Van Helomastichting, Stichting foar rekreasje en toerisme yn de gemeente Ferwerderadiel* en van de *Stichting Alde Fryske Tsjerken*.

De algemene ledenvergadering vond plaats op 24 juni in Firdgum. Op 28 oktober organiseerde de vereniging een excursie naar Noord-Holland. De excursie werd met een klein verlies afgesloten.

Doordat in 2017 subsidies werden ontvangen voor uitgaven die in 2016 waren gedaan, en doordat in 2017 geen jaarverslagen (de gemiddelde kosten van een jaarverslag zijn € 7.000) werden uitgegeven, maar al wel voor € 4.000 aan subsidies werden ontvangen, is het resultaat van 2017 positief: € 20.409,57; na aftrek van de vooruit ontvangen subsidies is het resultaat € 16.409,57. In 2016 was het resultaat overigens sterk negatief, € 12.009,54. Het merendeel van het positieve resultaat van 2017 zal in 2018 (deels misschien pas in 2019) worden besteed voor drie jaarverslagen en het educatieproject voor leerlingen van het voortgezet onderwijs. Het eigen vermogen was op 31-12-2017 € 53.146,04.

De vereniging telde op 31-12-2016 293 leden en op 31-12-2017 311 leden. In 2017 hoefden geen leden wegens wanbetaling geroyeerd te worden. Vijf leden zegden per 1-1-2018 hun lidmaatschap op.

Begroting 2018

begroting 2018

Inkomsten

contributies	€ 7.600
giften	€ 150
subsidie voor periodiek de Jaarverslagen	P.M.
verkoop periodiek Jaarverslagen	€ 1.500
rente	€ 400
totaal inkomsten	€ 9.650

Uitgaven

eigen bijdrage periodiek De Jaarverslagen	€ 4.000
nieuwsbrief Van Wierden en Terpen	€ 1.500
jaarlijkse kosten website	€ 500
vergaderkosten	€ 400
te verlenen subsidies	€ 2.500
betalingsverkeer	€ 250
diversen	€ 500
totaal uitgaven	€ 9.650

VERENIGINGSWINKEL 2018

Leden van de vereniging kunnen onderstaande publicaties met korting aanschaffen. Niet-leden kunnen de publicaties ook bestellen, maar betalen iets meer.

Jaarverslagen

- Jaarverslag 2, 1917-1918, met Van Giffen's verslag over de opgraving in Wierhuizen. Prijs voor leden 4 euro; voor niet leden 5 euro.
- Jaarverslag 3-4, 1919-1920, Van Giffen: verslag over de opgraving het het Karolingische grafveld te Godlinze. Prijs voor leden 10 euro; voor niet leden 15 euro.
- Jaarverslag 7/8, 1922-1924, met o.a. de opgraving te Hatsum (Friesland). Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.
- Jaarverslag 25-28, 1941-1944, 3 delen (met platen), o.a Valkenburg (Zuid-Holland) en een artikel van Glasbergen over *terra sigillata* in Groningen. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.
- Jaarverslag 29-32, 1945-1948, 2 delen (met platen), over 'inheemse en Romeinse terpen': Ezinge, Utrecht, Valkenburg (Zuid-Holland) en Vechten. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.
- Jaarverslag 33-37, 1949-1953, 3 delen (met platen), o.a. over Valkenburg (Zuid-Holland) en Deinum. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 15 euro.
- Jaarverslag 51, 1969, 50 jaar terpenonderzoek. Prijs voor leden 4 euro; voor niet leden 5 euro.
- Jaarverslag 66-72, 1982-1988, o.a. een artikel van De Langen en Waterbolk over Ezinge, verder Leeuwarden en Kimswerd. Prijs voor leden 10 euro, voor niet-leden 14 euro.
- Jaarverslag 73-74, 1989-1990, themanummer over het grafveld Oosterbeintum. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.
- Jaarverslag 75, 1991, 75 jaar terpenonderzoek; diverse artikelen. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.
- Jaarverslag 76-82, 1992-1998, o.a. artikel van Bazelmans over het laat-Romeinse bewoningshaat en van Heinze over vondsten op het Ostfriesische Watt. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.
- Jaarverslag 83-90, 1999-2006, o.a. artikelen over Hoxwier bij Mantgum, kokkels en vroeg-middeleeuwse grafvelden. Prijs voor leden 10 euro; voor niet-leden 14 euro.
- Jaarverslag 91, 2007, themanummer over de opgraving in wierde Englum. Prijs voor leden 13,50 euro; voor niet-leden 17 euro.
- Jaarverslag 92, 2008, themanummer over de wierde Dorkwerd. Prijs voor leden 13 euro; voor niet leden 19,50 euro.
- Jaarverslag 93, 2010, o.a. artikelen over het gebruik van zoden en over het begin van het wierdenonderzoek. Prijs voor leden 11 euro; voor niet-leden 15 euro.
- Jaarverslag 94, 2011, over ijzertijdkrallen. Prijs voor leden 6,50 euro; voor niet-leden 9,50 euro.
- Jaarverslag 96, 2014, themanummer: *En dan in hun geheel. De vondsten uit de opgravingen in de wierde Ezinge*. Prijs voor leden 16 euro; voor niet-leden 25 euro.
- Jaarverslag 97, 2015, themanummer: *Graven aan de voet van de Achlumer dorpsterp. Archeologische sporen rondom een terpnederzetting*. Prijs voor leden 16 euro; voor niet-leden 25 euro.
- Jaarverslag 99, 2018, *Fragmenten uit de rijke wereld van de archeologie*, 25 artikelen over de archeologie, aangeboden aan Ernst Taayke. Prijs voor leden: 16 euro; voor niet leden: 25 euro.

Andere publicaties

M. Miedema, 2000. West-Fivelingo 600 v.Chr.-1900 n.Chr. Archeologische kartering en beschrijving van 2500 jaar bewoning in Midden-Groningen. Overdruk van een artikel uit *Palaeohistoria* 41/42: 237-443. Losbladig. Prijs voor leden 5 euro; voor niet-leden 7 euro.

A. Nieuwhof (red.), 2006. De Wierde Wierum (Provincie Groningen), een archeologisch steilkantonderzoek. Prijs €10 voor leden, €15 voor niet-leden.

D.A. Gerrets, 2010: Op de grens van land en water. Dynamiek van landschap en samenleving in Frisia gedurende de Romeinse tijd en de Volksverhuizingstijd. Groningen Archaeological Studies 13. 249 pagina's, zwart-wit met enkele kleurenpagina's; met CD-Rom. Prijs voor leden: € 25,50; winkelprijs € 39,75 (www.barkhuis.nl).

A. Nieuwhof, 2015: Eight human skulls in a dung heap and more. Ritual practice in the terp region of the northern Netherlands, 600 BC – AD 300. Groningen Archaeological Studies 29. 448 pagina's, zwartwit geïllustreerd, hardcover. Prijs voor leden 29 euro; winkelprijs € 37,50 (www.barkhuis.nl).

Zolang de voorraad strekt.

Verzendkosten zijn voor rekening van de koper.

Te bestellen bij de secretaris: terpenvereniging@gmail.com.

Of per post: p/a GIA, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.

Postadres

Vereniging voor Terpenonderzoek
Poststraat 6
9712 ER Groningen

Website

www.terpenonderzoek.nl

De Vereniging voor Terpenonderzoek heeft als doelstelling het bevorderen van het archeologisch onderzoek naar de activiteiten van de bewoners van de kwelders langs de Waddenzee. De vereniging subsidieert wetenschappelijke publicaties, waaronder dissertaties, verstrekt incidenteel kleine bijdragen in de kosten van wetenschappelijk onderzoek en geeft twee tijdschriften uit. Voor de leden worden studiebijeenkomsten en excursies naar opgravingen en tentoonstellingen georganiseerd. Waar mogelijk draagt de vereniging bij aan de bescherming en het behoud van wierden en terpen en hun landschappelijke context.

indien onbestelbaar retour: Poststraat 6, 9712 ER Groningen